

УДК 908

Авраменко О.В.

Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка

Зародження та розвиток краєзнавчих студій на Поділлі наприкінці XIX – початку XX століття

На основі аналізу літературних джерел розглянуто розвиток краєзнавчих студій на Поділлі та їх роль під час формування краєзнавчого руху у регіоні. Охарактеризовано основні напрями краєзнавчих досліджень, проаналізовано дослідження членів науково-краєзнавчих студій і товариств, що вивчали регіон у період з другої половини XIX – початку XX ст. Обґрунтовано визначення поняття «краєзнавча студія». Досліджено історичні та географічні причини зародження краєзнавчих студій на Поділлі, проаналізовано чинники, що зумовили розгортання досліджень у регіоні. З'ясовано внесок В.Д. Отамановського у розвиток краєзнавства регіону, як основоположника розгортання краєзнавчого руху на Поділлі. Охарактеризовано заснування В.Д. Отамановським видання «Інформаційного огляду дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі», «Часописів Поділля» та Кабінету виучування Поділля, як наукового осередку дослідження історії та природи краю. Вокреплена науково-дослідна діяльність Кабінету виучування Поділля, що об'єднала навколо себе провідних дослідників регіону, з'ясовано значення праць вчених науково-краєзнавчих товариств для подальшого розвитку краєзнавчих досліджень. Розглянуто внесок вчених-природознавців Кабінету виучування Поділля у розвиток географічних досліджень, створення та формування краєзнавчих студій регіону наприкінці XIX–початку XX ст.

Ключові слова: Поділля, краєзнавство, краєзнавчі студії, наукові товариства, Кабінет виучування Поділля.

Авраменко О.В. Зарождение и развитие краеведческих исследований на Подолье в конце XIX – начале XX века. На основе анализа литературных источников рассмотрено развитие краеведческих исследований на Подолье и их роль при формировании краеведческого движения в регионе. Охарактеризованы основные направления краеведческих исследований, проанализированы исследования членов научно-краеведческих исследований и обществ, изучавшие регион в период со второй половины XIX – начала XX в. Обосновано определение понятия «краеведческая студия». Исследованы исторические и географические причины зарождения краеведческих исследований на Подолье, проанализированы факторы, обусловившие развертывание исследований в регионе. Изучено вклад В.Д. Отамановского в развитие краеведения региона, как основоположника развертывания краеведческого движения на Подолье. Охарактеризовано основанные В.Д. Отамановским издание «Информационного осмотра опытно-краеведческой работы на Подолье», «Журналы Подолья» и Кабинета выучивания Подолья, как научного центра исследования истории и природы края. Охарактеризована научно-исследовательская деятельность Кабинета выучивания Подолья, объединившая вокруг себя ведущих исследователей региона, выяснено значение трудов ученых научно-краеведческих обществ для дальнейшего развития краеведческих исследований. Рассмотрен вклад ученых-естествоиспытателей Кабинета выучивания Подолья в развитие географических исследований, создания и формирования краеведческих исследований региона в конце XIX-начале XX века.

Ключевые слова: Подолье, краеведение, краеведческие студии, научные общества, Кабинет выучивания Подолья.

Avramenko O.V. The origin and development of local history studies on the tail end of XIX – early XX century. On the basis of the literature reviewed studies on the development of local lore Podillia their role in the formation of regional traffic in the region. Characterized the main directions of regional researches and analyzes scientific research members and societies local history studies that studied the region during the second half of XIX – early XX century. Grounded definition of "local lore studio." Researched historical and geographical reasons naturalistic studies on the origin of the tail, analyzed the factors that led to the deployment of research in rehioni. Clarified contribution Otamanovskoho V.D the development of local history of the region, as the founder of the deployment of regional traffic on the establishment Podilli. Characterized Otamanovskym V.D publication "Information given local history research and work on the tail", "Journal skirts" and the Cabinet vyuchuvannya skirts, as a scientific

research center of the history and nature of the region. Singled out research activities of the Cabinet vyuchuvannya skirts that united leading researchers around the region, scientists found mentioned scientific works of local history societies to further develop regional researches. The contribution of scientists and naturalists Cabinet vyuchuvannya skirts the development of geographical research, development and formation of local history studies of the region in the late XIX – early XX century.

Key words: skirts, local history, regional studies, scientific societies, Cabinet vyuchuvannya skirts.

Наявність проблеми. Становлення України, як вільної та незалежної держави принесло значні зміни в життя українського суспільства. Національні чинники поступово почали відігравати важливу роль у формуванні ідеології. У цьому процесі краєзнавство займає важливе місце-звернення до історичних витоків, національних традицій, ставлення людини до природи та ін. Проблема вивчення і осмислення розвитку краєзнавчих студій має актуальне значення, бо дає можливість: вивчити процес становлення і розвитку краєзнавчого руху на Поділлі у контексті українських природничих досліджень, де осередками науки зазвичай залишалися навчальні заклади та бібліотеки; виявити провідні тенденції і напрямки розвитку краєзнавчого руху, осмислити науковий досвід визначних вчених краю, що зумовили позитивну зміну ціннісних основ краєзнавчого світогляду; здійснити актуалізацію всього цінного з минулого для соціуму сьогодення. Проблематика наукового дослідження полягає у недостатньому вивченні краєзнавчих студій на Поділлі, як складового компоненту розвитку краєзнавства.

Аналіз попередніх досліджень. Найбільше уваги розвитку краєзнавчого руху наприкінці XIX- початку XX століття на Поділлі приділили дослідники Кабінету виучування Поділля, варто відзначити праці В.Д. Отамановського, який у 1926 р. випустив збірник «Краєзнавство на Поділлі», «Часописи Поділля», де сформовані завдання й роль краєзнавства. Вагому інформацію можна почерпнути в «Енциклопедії поділезнавства», до якої увійшли роботи Л.Л. Данилова «Клімат Поділля», О.О. Савостіянова «Рослинність Поділля», Г. Махова «Землі та ґрунти Поділля», В.П. Храневича «Фауна Поділля» (в 2 вип.) Ю. Сіцінського «Історія Поділля» (у 2-х вип.), А.І. Ярошевича «Економіка Поділля», М. Безбородька «Геологія та мінеральні багатства Поділля», А.Й. Зекцера «1905 рік на Поділлі». Видання Л.В. Баженова «Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст.», «Історичне краєзнавство Правобережної України XIX-XX ст.», приділені діяльності місцевих краєзнавчих товариств, розвитку наукових шкіл та їх дослідницькій діяльності.

Мета дослідження. З'ясувати роль краєзнавчих студій та функціонування Кабінету виучування Поділля у розвитку природничих досліджень краю в період кінця XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. На розвиток краєзнавства вплинуло багато чинників, серед яких політичні – приєднання у XVIII ст. регіону до Росії, створення у 80-х на початку 90-х років XVIII ст. координуючого центру – Всеукраїнської спілки краєзнавства та її друкованого органу – журналу «Краєзнавство», роль реформ у 60-70-х роках XIX ст., що викликали неабияке пробудження національної свідомості народу та значний інтерес до вивчення краю, однак найбільш ґрунтовні досліджень були започатковані у період національного відродження на початку XX ст., який вчені називають «золотим віком» розвитку краєзнавства. У цей час із заняття одинаків воно виросло до рівня виняткової державної справи. Була створена розгалужена система кабінетів краєзнавства та постійно діючих семінарів [2, с 128]. Все це сприяло швидкому

вивченню історії, географічного положення краю та взаємодії людини з природою, і призвело до формування наукових краєзнавчих осередків, товариств та студій, на базі яких вчені могли проводити активну науково-дослідну діяльність, друкувати праці, що сприяли закладанню методологічних і методичних основи краєзнавства як науки.

Наприкінці XIX- початку XX ст. вагомий внесок у розвиток краєзнавчої галузі зробили наукові товариства. У середині XX ст. краєзнавство ототожнювали з суспільним рухом, що об'єднував місцеве населення, яке бере активну участь у суспільному будівництві краю на основі його всебічного вивчення. За П. Троньком «Краєзнавче товариство(громадська організація) – самодіяльна організація, із понад 30-40 членами, які цікавляться краєзнавством. Товариство може складатися з 3-5 споріднених за змістом роботи секцій (географічних, біологічних, історичних, літераторів-етнографів, туристів-краєзнавців), де вищим органом товариства є збори. Товариство складається з дійсних членів, яких обирають на загальних зборах після дво-, тримісячної активної роботи в одній із секцій. Почесними членами є учені, ветерани, видатні люди краю. Товариство має власні емблему, девіз, статут» [14 с.19].

Ще однією формою організації краєзнавчого руху наприкінці XIX ст. стали краєзнавчі студії, які були тим засобом, який породжує інтерес до вивчення рідного краю, його традицій, історії та культури. Етимологічне походження цього слова бере початок від італійського слова “studium” (від *studere* – навчання).Об’єктом краєзнавчих студій є обраний регіон. У процесі дослідження застосовують такі методи дослідження: літературний, статистичний, візуальний (спостереження), картографічний, анкетний, польових досліджень, математичний, описовий методи та низку інших. Серед поширених математичних методів першочергово варто зазначити статистичний аналіз, факторний аналіз, кластерний аналіз, регресійний аналіз тощо [6 с. 20]. Суть цих методів зводиться до математичної формалізації закономірностей розвитку того чи іншого явища (процесу) на обраній території у координатах простору-часу, а відтак до "стискування" формалізованої інформації про різноякісні характеристики (параметри) території чи до виведення закономірностей перебігу того чи іншого процесу.

Провідна роль у формуванні студій належить дослідникам, які у 1920-ті – на початку 1930-х років видали частину надрукованих праць до складу яких входили краєзнавчі, історіографічні, бібліографічні та джерелознавчі, літературознавчі, етнографічні й археологічні. Цим було доведено, що краєзнавчі студії – це не лише локальні та прикладні дослідження, а й клопітка наукова робота [5 с. 33]. Дослідження часто проводилися в вузьких рамках індивідуальних дослідників місцевого краю, але потребували зусиль та створення масових наукових асоціацій. З появою музейної мережі краєзнавчі студії стали предметом уваги вчених та практиків. Авторитетним осередком краєзнавчих студій в Україні була "Комісія для опису губерній Київського навчального округу" (1850-1864 р.). Її зусиллями було зібрано значний фактичний історичний, економічний, географічний, статистичний матеріал, що стосувався досліджуваного регіону [2 с. 8].

Наприкінці XIX ст. основи краєзнавчих студій на Поділлі закладали видатні діячі української науки – В.Д. Отамановський, В.П. Храневич, А. Ярошевич, О.О. Севастіанов та ін.

Розвиток краєзнавства у регіоні наприкінці XIX ст. пов'язаний з діяльністю В.Д. Отамановського, якого по праву варто називати основоположником краєзнавчих студій, а також засновником Кабінету виучування Поділля.

30 вересня 1920 року відбулося перше засідання Тимчасового комітету з організації Вінницької філії Всенародної бібліотеки при Всеукраїнській Академії Наук (ВУАН), як центру краєзнавчих досліджень 4 грудня 1920 р. В.Д. Отамановського призначено «підстаршим бібліотекарем відділу «Українка» з виконанням обов'язків старшого бібліотекаря того ж відділу» [13 с. 69].

Після наукового стажування у Всенародній бібліотеці при Всеукраїнській Академії Наук з 1920-1923 років В.Д. Отамановський призначається у 1923 р. в.о. директора, а наприкінці 1924 р. директором Вінницької філії ВБУ. 15 березня 1924 р. починає працювати Кабінет виучування Поділля на базі підвідділу «Подоліка» і відділу «Українка». Спрямовуючи діяльність Кабінету В.Д. Отамановський орієнтується на науково-дослідницькі методи, розуміючи під краєзнавством комплексну наукову дисципліну з вивчення регіону. Це розуміння краєзнавства В.Д. Отамановський доводить на з'їзді у справі дослідження продуктивних сил та народного господарства України, в ході дискусій з питання, що таке краєзнавство та перспективи його розвитку в Україні [13 с. 70].

Починаючи з 1925 р. в діяльності Вінницької філії характерною рисою стає досконале поєднання дослідження історії, культури та продуктивних сил, тобто всебічне вивчення краю. Важливе значення в організації краєзнавчої роботи В.Д. Отамановський надав складанню наукової бібліографії краю та формуванню фонду наукової літератури. Про це він доповідав на Першій Конференції наукових бібліотек у Києві 1925 р. Вчений цілком слушно вважав, що крім джерелознавчої функції, складання краєзнавчої бібліографії має і всеукраїнське і культурологічне значення, оскільки творить умови для здійснення одного з грандіозних завдань – складання української національної бібліографії [5 с. 842].

Раціоналізацією цього напрямку діяльності Кабінету виучування Поділля стало складання бібліографічним відділом Вінницької філії ВУАН «Матеріалів до історії друку та бібліографії Поділля». Вся діяльність Кабінету виучування Поділля здійснювалася на громадських засадах, без будь-якого цільового фінансування, базуючись на ентузіазмі науковців з числа консультантів Кабінету та директора філії [8 с. 26].

Функціонування краєзнавчого товариства при бібліотеці давало можливість поглибленої профільної бібліотечно-бібліографічної діяльності. Бібліотекарі філії В. Отамановський, М. Білінський, М. Хращевський, Н. Борщевська сформували Бібліографічну секцію Кабінету, що прагнула скласти «*Bibliographia Podolica*», яка мала містити усю літературу про Поділля незалежно від місця її видання; часописи, що виходили на території краю; твори авторів-подільян, та праці про них. Пошук краєзнавчих матеріалів мав проводитися «... на підставі реєстрів, складених науковими консультантами Кабінету виучування Поділля, та їхніх вказівок, на підставі покажчиків, каталогів та бібліографічних відділів у журналах, через систематичне опрацювання журналів та збірників...» У коло обов'язків секції також входило складання універсальної краєзнавчої бібліографії, краєзнавчих галузевих та персональних бібліографічних покажчиків. У жовтні 1925 р. при Кабінеті було організовано Секцію єврейської культури та побуту під керівництвом Б. Кагана (культура й побут) та при участі О. Губермана (народна музика) і В. Отамановського (історія міщанського німецького права) [11 с. 23].

Діяльність кабінету проводилася у чотирьох напрямках: вивчення пам'яток старовини, мистецтва та природи, бібліотечно-бібліографічна робота, науково-освітня та методична робота. Дослідженнями природи займалися В. Храневич, О. Бируля, Л. Данилов, Р. Вижківський, С. Городецький та багато інших [13 с. 70].

Осередкове географічне положення м. Вінниці давало змогу Кабінету виучування планового досліджувати регіон, а близькість до Києва й безпосередня підлеглість Всеукраїнської Академії Наук давали можливість використати й досвід провідних науковців цієї установи.

Кабінет Виучування Поділля в період з 1924 по 1926 роки виконав такі завдання: [11, с. 25]: 1) об'єднав у колегію науковців, консультантів Кабінету виучування Поділля значну кількість (понад 20 дослідників), особливо Вінничан та Кам'янчан; 2) допомагав у проведенні планового дослідження Поділля, опубліковуючи набутий дослідний матеріал; 3) видав «Енциклопедії Поділля-знавства», де було: а) дано всебічний опис Поділля, б) критично підсумовано працю попередніх дослідників та в) опубліковано відповідно розроблений дослідний матеріал; 4) розпочав роботу над складенням покажчика літератури про Поділля, що за вказівками *Institute International de Bibliographiea Bruxelles* і була видрукувана у чергових випусках «Енциклопедії Поділля-знавства», як *Bibliographie Podolica*; 5) організував на Поділлі мережу краєзнавчих товариств та наукове керівництво їхньою працею, видавав для зв'язку між дослідниками-краєзнавцями «Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі»; 6) налагодив обмін виданнями з понад 50 науковими установами Західної Європи, Америки та Близького Сходу (серед яких є Пруська, Віденська й Баварська Академії Наук, Єрусалимський університет та інші) та 180 установами – на території етнографічної України з колоніями; 7) сприяв охороні та вивченню пам'яток старовини, мистецтва й природи на Поділлі.

Всі дослідницькі матеріали були надруковані у 1924 р. у «Звідомленні про діяльність Кабінету Виучування Поділля», у 2-му випуску «Енциклопедія Поділля» у 1926 р., та у «Інформаційному огляді дослідницько-краєзнавчої праці на Поділлі».

Кабінет виучування Поділля основним завданням ставив опис Поділля, включаючи і Поділля Галицьке. Беручи за об'єкт дослідження природничу, етнологічну й культурно-історичну цілісність, де дослідник може додержатися науковості у написанні та зробити належні наукові узагальнення.

В.Д. Отамановський доклав усіх зусиль для вдосконалення організаційної структури Кабінету, вважав, що його варто перетворити на науково-дослідний інститут з вивчення краю, який діяв би у структурі ВУАН. У складі такого інституту мають бути лабораторії, видавництва, наукова бібліотека, ботанічний сад, метеорологічна станція [11 с. 23]. У червні 1929 року Президія ВУАН, схваливши досягнення Вінницької філії ВБУ та Кабінету виучування Поділля, вирішила реорганізувати ці установи в науково-дослідний інститут вивчення Поділля Академії наук [13 с. 57].

За редакцією В.Д. Отамановського та його авторства було видано 26 випусків краєзнавчих видань. Серед них варто назвати такі збірники: «Краєзнавчий часопис» 1926 р., «Звідомлення Вінницької філії Всенародної бібліотеки та Кабінету виучування Поділля» 1926 р., 1927 р., «Вінниця, її околиці та Вінницька округа» 1927 р., «Часописи Поділля» 1927 р. 1928 р., М.І. Білінського «Часописи Поділля в межах УСРР» 1927 р. 1928 р., монографічні

дослідження: А.Й. Зекцера «1905 рік на Поділлі» 1925 та інші [5 с. 50].

Кабінет виучування Поділля велику увагу приділяв питанням економічного розвитку краю. Науковці Кабінету разом із Вінницьким окрпланом здійснювали планові економічні дослідження, зокрема вивчення річки Буг та її приток, фауни водоймищ, рибного господарства Вінницької округи, зооценози досліджувалися під науковим керівництвом зоолога-іхтіолога професора Д.Є. Белінга. Також здійснювалось камерально-експедиційне обстеження лісів Вінницької округи (експедиція працювала під керівництвом професора сільськогосподарської економіки Київського сільськогосподарського інституту В.П. Шевчука). У планах Кабінету були й інші обстеження, зокрема розвитку скотарства, з'ясування причин малого поширення бурякосіяння в краї на загальному фоні інтенсифікації сільського господарства, тощо [11].

Для широкої громадськості читалися цикли публічних краєзнавчих лекцій, що мали успіх й були фінансово вдалими. Також проводилися публічні засідання з науковими консультантами та на окремі замовлення читалися лекції у навчальних закладах і установах м. Вінниці.

На запрошення Кабінету в липні 1929 р. до Вінниці прибула комісія лісознавців на чолі з професором Київського сільськогосподарського інституту Д.Д. Шевчуком. Завданням цієї експедиції було з'ясувати сучасний стан лісів, скласти карту лісів, визначити шляхи раціонального використання лісових ресурсів. Упродовж чотирьох місяців комісія проводила експедиційне обслідування лісів Вінницької округи. За результатами експедиції планувалося випустити монографічний опис «Ліси Вінницької округи» з додатком карти лісів Вінниччини [12 с. 18].

Історичні джерела переконливо доводять, що В.Д. Отамановський виступив в Україні першопрохідником в розробці багатьох теоретико-методологічних засад сучасного розуміння краєзнавства і застосував їх в своїх дослідженнях, присвячених Поділлю. Теоретичні й методичні напрацювання В.Д. Отамановського справили значний вплив на формування сучасного розуміння краєзнавства. За п'ять років існування Кабінетом було видано 26 книг, що стосувалися різних аспектів життя краю. Третина з них була присвячена вивченню природи регіону. Крім того, до друку було підготовлено ще кілька цікавих праць, але за браком коштів вони так і не побачили світ.

Арешт В.Д. Отамановського на тривалий час поклав край краєзнавчій діяльності на Вінниччині до повної реабілітації через 60 років у серпні 1989 р.

У середині 30-х років ХХ ст. значну частину дослідників і краєзнавців Кабінету було репресовано. Жертвами сталінських репресій, крім В.Д. Отамановського, стали М.І. Безбородько, О.В. Красівський, В.П. Храневич, А.І. Ярошевич, О.О. Чередніков та низка інших. Краєзнавча робота майже припинилась. Доля деяких з них досі залишається невідомою [8 с. 71].

Восени 1992 р. Історик Юрій Савчук знайшов у московських архівах кандидатську дисертацію В.Д. Отамановського. Через рік, в 1993 році вона була видана в серії «Історична бібліотека Поділля» під назвою «Вінниця в XIV–XVII століттях». Наукове видання Вінницького обласного краєзнавчого музею «Подільська старовина» 1993 р. було присвячене 100-річчю з дня народження В.Д. Отамановського.

Висновки. Загалом кінець XIX – початок ХХ ст. можна називати науковим етапом становлення та розвитку краєзнавства на Поділлі, попри істотний вплив

історичних та політичних подій, формування національної свідомості відбувається на основі вивчення своєї історії. На базі наукових краєзнавчих організацій працювала значна кількість дослідників, що випустили у світ ґрунтовні праці з геології, ґрунтознавства, гідрології, детально описали флору та фауну Поділля. Початок репресій наприкінці 1920-х років, припинили діяльність найкращих науковців, етнографів, дослідників, а під час арештів членів Кабінету всі рукописи з етнографії та історії Поділля було знищено.

Проте, варто зауважити, що в період кінця XIX – початку XXст. на Поділлі сформувалася регіональна школа наукового краєзнавства, яка мала розгалужену структуру, об'єднала у своїх лавах широкі кола науковців-краєзнавців, виступила ініціатором реалізації низки національно-культурних програм. Така активна діяльність дослідників, з одного боку, отримала високе визнання і авторитет як на всеукраїнському рівні, так і в зарубіжних колах. З іншого – ініціатива, творчість, сповідування національно-культурних пріоритетів не могли не викликати негативного ставлення влади до діяльності науковців-краєзнавців, яка відреагувала на це політичними репресіями.

Література

1. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX століття / Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Доля, 1993. – С. 11-66.
2. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX–початку XX століття / Л.В. Баженов. – Кам'янець Подільський: Доля, 1995. – С. 126-135.
3. Баженов Л.В. Основні наукові школи історико-краєзнавчого вивчення Поділля / Л.В. Баженов // Науковий збірник Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. – Житомир: Доля, 1995. – С. 334-339.
4. Гальчак С.Д. Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі XIX–XX століття / Гальчак С.Д. – Вінниця: Меркьюрі Поділля, 2011. – С. 162-218.
5. Гальчак С.Д. Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі XIX–XX століття / Гальчак С.Д. – Вінниця: Меркьюрі Поділля, 2013. – С. 842-853.
6. Гальчак С.Д. Краєзнавство Східного Поділля / Гальчак С.Д. – Вінниця: Книга Вега, 2005. – С. 6-46.
7. Денисик Г.І. Процес становлення географічного краєзнавства / Г.І. Денисик // Тези доповідей Тринадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1994. – С. 71.
8. Денисик Г.І. Природнича географія Поділля / Г.І. Денисик. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 1998. – 183 с.
9. Жупанський Я.І. Історія географії в Україні: Навч. посібник / Я.І. Жупанський. – Львів: Світ, 1997. – 275 с.
10. Кокус В.В. Кабінет виучування Поділля центр природничих досліджень регіону у 20-х рр. XX століття / В.В. Кокус // Бібліографічний покажчик. Кабінет виучування Поділля – яскрава сторінка краєзнавчого руху на Вінниччині. – Вінниця, 2013. – С. 38-52.
11. Отамановський В.Д. Краєзнавство на Поділлі найближчі його завдання та потреби й роль в краєзнавчій праці Кабінету виучування Поділля / В.Д. Отамановський. – Вінниця, 1926. – С. 5-24.
12. Прокопчук В.С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність / В.С. Прокопчук. – Київ: Рідний край, 1995. – С. 3-70.
13. Петрикова В. Роль В.Д. Отамановського в організації краєзнавчих студій на Поділлі / В. Петрикова // Тези доповідей Тринадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1994. – С. 69-71.
14. Соломонова Т.Р. Кабінет виучування Поділля: кроки діяльності / Т.Р. Соломонова // Бібліографічний покажчик. Кабінет виучування Поділля – яскрава сторінка краєзнавчого руху на Вінниччині. – Вінниця, 2013. – С. 24-34.
1. Bazhenov L.V. Podol'ye v trudakh issledovateley i krayevedov XIX–XX veka / L.V. Bazhenov. – Kamenets-Podol'skiy: Sud'ba, 1993. – S. 11-66.
2. Bazhenov L.V. Istoricheskoye krayevedeniye Pravoberezhnoy Ukrainy XIXpochatku XX veka / L.V. Bazhenov. – Kamenets-Podol'skiy: Sud'ba, 1995. – S. 126-135.

3. Bazhenov L.V. Osnovnyye nauchnyye shkoly istoriko-krayevedcheskogo izucheniya Podol'ya / L.V. Bazhenov // Nauchnyy sbornik Podol'ye i Volyn' v kontekste istorii ukrainskogo natsional'nogo vrozozhdeniya. – Zhitomir: Sud'ba, 1995. – S. 334-339.
4. Gal'chak S.D. Razvitiye krayevedeniya v Vostochnom Podol'ye XIX–XX veka / Gal'chak S.D. – Vinnitsa: Merk'yuri Podol'ye, 2011. – S. 162-218.
5. Gal'chak S.D. Razvitiye krayevedeniya v Vostochnom Podol'ye XIX–XX veka / Gal'chak S.D. – Vinnitsa: Merk'yuri Podol'ye, 2013. – S. 842-853.
6. Gal'chak S.D. Krayevedeniye Vostochnogo Podol'ya / Gal'chak S.D. – Vinnitsa: Kniga Vega, 2005. – S. 6-46.
7. Denisik G.I. Protsess stanovleniya geograficheskogo krayevedeniya / G.I. Denisik // Tezisy dokladov Trinadtsatoy Vinnitskoy oblastnoy istoriko-krayevedcheskoy konferentsii. – Vinnitsa, 1994. – S. 71.
8. Denisik G.I. Yestestvennaya geografiya Podol'ye / G.I. Denisik. – Vinnitsa: EkoBiznesTsentr, 1998. – 183 s.
9. Zhupanskiy YA.I. Istoriya geografii v Ukraine: Ucheb. posobiye / YA.I Zhupanskiy. – L'vov: Mir, 1997. – 275 s.
10. Kokus V.V. Kabinet viuchuvannya Podol'ye tsentr yestestvennykh issledovaniy regiona v 20-kh gg. XX veka / V.V. Kokus // Bibliograficheskiy ukazatel'. Kabinet viuchuvannya Podol'ye – yarkaya stranitsa krayevedcheskogo dvizheniya na Vinnichchine. – Vinnitsa, 2013. – S. 38-52.
11. Otamanovskiy V.D. Krayevedeniye na Podol'ye blizhayshiye yego zadachi i potrebnosti i rol' v krayevedcheskoy raboty Kabineta vyuchivaniya Podol'ya / V.D. Otamanovskiy. – Vinnitsa, 1926. – S. 5-24.
12. Prokopchuk V.S. Krayevedeniye na Podol'ye: istoriya i sovremennost' / V.S. Prokopchuk. – Kiyev: Rodnoy kray, 1995. – S. 3-70.
13. Petrikova V. Rol' V.D. Otamanovskogo v organizatsii krayevedcheskikh issledovaniy na Podol'ye / V. Petrikova // Tezisy dokladov Trinadtsatoy Vinnitskoy oblastnoy istoriko-krayevedcheskoy konferentsii. – Vinnitsya, 1994. – S. 69-71.
14. Solomonova T.R. Kabinet viuchuvannya Podol'ya: shagi deyatel'nosti / T.R. Solomonova // Bibliograficheskiy ukazatel'. Kabinet viuchuvannya Podol'ye – yarkaya stranitsa krayevedcheskogo dvizheniya na Vinnichchine. – Vinnitsa, 2013. – S. 24-34.

Подано до редакції 04.06.2015

Рецензент – доктор географічних наук Г.І. Денисик

